

УДК 159.9(075)

О. В. ЗЕМЛЯНСЬКА,*кандидат психологічних наук, професор
професор кафедри прикладної психології**Навчально-наукового інституту психології, менеджменту та інформаційних технологій
Харківського національного університету внутрішніх справ***ОСОБЛИВОСТІ ПОСМЕРТНОЇ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

Необхідність проведення посмертної судово-психологічної експертизи (далі – СПЕ) може виникнути при розслідуванні кримінальних справ різних категорій. Насамперед, її проводять щодо осіб, які вчинили самогубство, коли виникає питання про застосування ст. 120 Кримінального кодексу України (доведення до самогубства). В цих випадках слідчим органам потрібно знати психологічний стан суїцидента або померлого в період, що передував смерті, чи в момент її настання.

Посмертна СПЕ може бути призначена при перевірці фактів насильницької смерті, коли слідчий розробляє версії про можливе убивство, замасковане під самогубство, чи, навпаки, про самогубство, замасковане під убивство. Висновок даної експертизи може також у необхідних випадках допомогти розмежувати самогубство, убивство та смерть у результаті нещасного випадку.

Аналізуючи особливості посмертної експертизи, можна зробити висновок, що об'єктом СПЕ є особистість (людина, яка загинула чи померла), а складовим предметом дослідження є:

- дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, що утворюють її «психологічний портрет»;

- дослідження психічного стану людини, у якому вона перебувала в період, що передував її смерті або в момент її настання (вирішення питання про те, чи була особа схильна до вчинення самогубства, з'ясування причин явної невідповідності змісту заповіту системі сімейних стосунків померлого);

- дослідження причин та умов розвитку в загинлого психічного стану, що спровокував його самогубство.

Даний вид судово-психологічної експертизи (заочна форма) можна віднести до найбільш складних і відповідальних, тому що експерти позбавлені можливості проведення очного експериментально-психологічного обстеження. Людини вже немає серед живих, але постає завдання відтворити її «психологічний портрет», «особливості» її особистості, стійкі мотиви поведінки, інтереси, ціннісні орієнтації, охарактеризувати емоційно-вольову сферу і можливості інтелекту, розглянути коло міжособистісних стосунків і способи вирішення конфліктів, що виникали.

Основним методологічним принципом СПЕ, на наш погляд, є системний підхід щодо досліджуваних об'єктів. У психології поняття «система» і «системний комплекс» застосовувалися частіше щодо окремих психічних процесів, станів, властивостей психіки й особистості в цілому. Систему розуміють як цілісну стійку одиницю об'єктивного світу, а саме вивчення цілісних предметів і явищ як закономірно обумовлених «якісних вузлів», виявлення закономірностей їх утворення, існування і взаємодії є системним підходом. Інтеграція – це інший бік об'єктивної дійсності, що виражає системний підхід. Цілісність та інтеграція – нерозривні і двоєдині, тому що сама цілісність системи є результатом інтеграції частин цілого, головні структурні закони цілого – суть закону інтеграції, а її системні якості – феномен інтеграції.

Отже, системний підхід у характерному для нього відображенні дійсності виходить насамперед із якісного аналізу цілісних об'єктів і розкриття механізмів інтеграції. Реалізація системного підходу в СПЕ дозволяє розкрити внутрішні психологічні механізми настання події суїциду.

У СПЕ при застосуванні системного підходу, з нашої точки зору, до поняття системи необхідно включити: суїцидента; можливих свідків; їх взаємозв'язки і взаємодії в спільній діяльності і спілкуванні в контексті конкретної ситуації (своєрідному хронотопі – визначеності простору та часу); особливості життєвого шляху кожного учасника досліджуваної події тощо. Сама система в такому разі фактично складається з декількох самостійних систем, взаємопов'язаних ситуацією суїциду. В цьому випадку предметом дослідження експерта-психолога є зв'язки, взаємодії, відношення декількох систем, що утворюють полісистемний комплекс; системоутворюючим чинником є завдання, яке вирішує експерт-психолог у зв'язку з ви-несеними на експертизу питаннями.

Поняття структури системи втрачає при-таманну їй строгість, бо йдеться про структуру взаємодій в ієрархічно пов'язаних системах. У цій вторинній структурі (первинна – структура одиначної системи) змінюються: характер зв'язку, тип закономірності, кількість ступенів свободи тощо. Системний підхід виявляється завжди в якісному аналізі цілісних об'єктів і розкритті механізмів інтеграції частин, що утворюють систему. Поняття інтеграції підкреслює процес і механізм об'єднання складових полісистемного комплексу в результаті набуття інтегральних сукупних якостей. Саму подію суїциду ми розглядаємо як інтегральний ефект, результат одного з типових феноменів інтеграції, що розглядаються в системному підході, «ціле більше за суму частин, що входять до нього», тобто будь-яке ціле виявляє деякий приріст як закономірність порівняно з вихідними.

До систем, що утворюють полісистемний комплекс і досліджуються експертом-психологом, повинні бути включені доситуаційні системи (умови життя, досягнутий рівень психічного розвитку, статеві-вікові та індивідуально-психологічні властивості, особливості переробки особистістю психотравмуючої інформації, патерни поведінки в конфліктних ситуаціях тощо)

та постсистема (система ставлень до того, що трапилося).

Найчастіше такі експертизи проводяться при суїцидах у Збройних Силах, оскільки там розслідується питання про можливість імітації самогубства. Надійність, обґрунтованість та ефективність висновку експертів багато в чому залежить від повноти, об'єктивності матеріалів кримінальної справи, зібраних у процесі досудового і судового слідства. При розслідуванні таких справ корисна участь експерта-психолога при допитах свідків; надання експерту в рамках експертизи можливість опитати друзів, близьких і родичів суїцидента. До матеріалів, що повинні бути представлені слідчим при направленні кримінальної справи на експертизу, належать: характеристики з навчальних закладів, де навчався підекспертний, з місця роботи і проживання; докладні допити рідних і близьких про особливості характеру, поведінки, вчинки підекспертного, про його взаємини з однолітками і товаришами по службі, про його дійсне ставлення до служби в Збройних Силах, про його уміння захистити за себе в конфліктних ситуаціях; листи, щоденники, записні книжки, записки, відеокасети, інформація в пам'яті комп'ютера тощо. Важливою особливістю сучасної психології є розвиток уявлень про особистість як соціальну, комунікативну індивідуальність, тобто інтерсуб'єктне поняття про неї. Звідси впливає вирішення ряду практичних завдань, у тому числі відкриваються можливості для створення психодіагностичних експертних систем дослідження особистості через її комунікативний контекст. Об'єктом вивчення експерта-психолога стає опитуваний, який є своєрідним «експертом», що добре знає підекспертного в різних сферах його життя, діяльності, спілкування.

Питання про експертне оцінювання особистості через вивчення її особливостей у сфері спілкування недостатньо розроблене, однак основні напрямки його дослідження вже визначені – це загально-

психологічний і соціально-психологічний підходи. У рамках першого підходу розвиваються уявлення про оцінку й оцінну функцію психіки, уточнюється структура самого методу експертного оцінювання та її можливості стосовно діагностики й опису особистісних властивостей. Згідно з другим підходом, особистість у спілкуванні і через спілкування можна вивчати з боку специфіки і механізмів сприйняття людьми один одного.

Сутність непрямого тестування його полягає в тому, що за суїцидента відповідають близькі, друзі чи родичі, а потім за допомогою статистичного корегування визначається імовірнісний профіль особистості. Шляхом непрямого тестування можна визначити важливі особливості суїцидента: соціальні установки, систему відносин, риси характеру, особливості емоційно-вольової сфери тощо. Практика показує, що проводити таку експертизу краще на останніх етапах досудового чи судового розслідування, коли у справі є досить інформації про особистість підекспертного й обставини суїциду. Відомо, що подолання стресу, викликаного конфліктною чи нестандартною (екстремальною) ситуацією, може відбуватися різними шляхами. Людина намагається:

- кардинально змінити ситуацію, що є джерелом стресу;
- змінити суб'єктивну оцінку сформованої ситуації і ставлення до неї з метою зменшити інтенсивність її впливу;
- «втекти» від ситуації (наприклад, дезертирство);
- цілком підкоритися ситуації, що найчастіше веде до деградації особистості;
- звернутися до соціальної підтримки.

Самогубство (суїцид) – це усвідомлене позбавлення себе життя. Суїцидальна поведінка – поняття більш широке і, крім суїциду, містить у собі суїцидальні спроби, демонстрації й імітації (підробки) суїциду, а також суїцидальні задуми, висловлення, погрози, що являють собою сукупність різних форм проявів суїцидальної поведінки.

Відмінною рисою таких явищ є ідея смерті, що в одних випадках тільки декларується, а в інших є підмінним регулятором поведінки особистості.

При розширеному трактуванні галузі суїцидології до неї включають увесь спектр т. зв. «парасуїцидальних» (греч. *пара* – біля) явищ і різних проявів аутодеструкції (саморуйнування). Сюди належать ризиковані види спорту, вибір професій, пов'язаних із підвищеною небезпекою для життя, здійснення вчинків із невиправданим ризиком, а також деякі форми людської поведінки, пов'язані зі свідомим руйнуванням здоров'я – алкоголізм, паління, наркоманія тощо, поєднаних під загальною назвою аутодеструктивної (саморуйнуючої) поведінки. Воно представлено в звичках людини, стилі життя, виді професійної діяльності.

Суїцидальна поведінка – це завжди вчинок – реалізований чи той, що обмірковується. При всій розмаїтості точок зору щодо сфери даних досліджень і класу явищ, які можна віднести до розряду суїцидальної поведінки, більшість сучасних дослідників розглядають суїцид як явище зі складною поліетіологічною природою. Суїцидальна поведінка являє собою зразок або поведінкову модель, поширеність якої в тому чи іншому соціокультурному середовищі залежить від його соціальної оцінки. Значення чи зміст суїцидальної поведінки змінюються на різних етапах історичного розвитку суспільства. Зміна правосвідомості суспільства, гуманізація культури, скасування негативних санкцій щодо суїцидентів, розвиток наукових досліджень змінили і ставлення до самогубства.

Щоб адекватно зрозуміти суїцидальну поведінку, необхідно в кожному конкретному випадку відповісти на два питання: *чому* людина робить або намагається вчинити суїцид і *навіщо* вона хоче це зробити. Відповідь на перше питання вимагає аналізу об'єктивних умов існування підекспертної особи (умови життя і діяльності, становище в мікросоціальному оточенні, в родині, за місцем служби, роботи,

стан її здоров'я, психічний статус тощо). Відповідь на друге питання повинна пояснити, як сам суїцидент оцінював сформовану ситуацію, як, на його думку, ця ситуація виглядала для оточуючих і чого він хотів домогтися в результаті реалізації суїциду. Інакше кажучи, відповідаючи на друге питання, необхідно визначити мету, внутрішні спонукання, досить або недостатньо добре осмислені наміри, тобто психологічні підстави для прийняття суїцидального рішення. На думку дослідників, суїцид є наслідком соціально-психологічної дезадаптації особистості, коли людина не бачить для себе можливості подальшого існування в умовах, які сформувалися. Адаптованість особистості до соціального середовища характеризується успішністю її соціалізації, формуванням відповідно до вимог середовища установок, системи мотивації, ціннісних орієнтацій, входженням до соціальних і професійних групи тощо. Дезадаптація свідчить про порушення механізмів взаємодії між особистістю та її соціальним оточенням, що може виникати як за рахунок змін чи трансформацій у соціальному оточенні, так і за рахунок самої особистості, її потреб, ціннісних орієнтацій і проявитися в розходженні рівня вимог і реальних умов існування особистості, ставлення до неї оточуючих. При оцінюванні ступеня або глибини соціально-психологічної дезадаптації особистості до середовища, необхідно брати до уваги три основних компоненти: 1) серйозність порушень звичних умов життя особистості (чи то суто зовнішні обставини життя, чи то стан здоров'я індивіда); 2) інтерпретацію особистістю умов життя, що змінилися (життєвий крах, безвихідна ситуація, особистісна катастрофа чи то епізод у ланцюжку між особистісних конфліктів); 3) бажання чи готовність особистості виявити зусилля, щоб пристосуватися до нових умов життя, її «згода продовжувати жити» чи «воля до життя» (іноді виникає втома від життя, небажання докладати зусиль чи навіть відраза при думці про те, щоб «починати

життя спочатку»). Два останніх компоненти найбільш істотні в процесі прийняття суїцидального рішення, оскільки якою б важкою і складною не була ситуація, вирішити її за допомогою позбавлення себе життя аж ніяк не є фатально неминучим. Більше 80 % самогубств учиняється внаслідок виникнення почуття безглуздості свого існування і страждань, пов'язаних із цим. Самогубець – це людина, яка, безумовно, страждає і важко переживає ці страждання. У стражданні, як їй здається, вона самотня, залишена усім світом, а саме страждання безглузде, випадкове і незаслуговане. М. Бердяєв писав про самогубство, що найстрашніше для людини, коли увесь навколишній світ – чужий, ворожий, холодний, байдужий до нещастя і горя. Страждання її життя, замкненість на них здаються людині тяжчими, ніж смерть, і вона обирає смерть. Смерть для самогубця – усього лише мить страждання, а життя – нескінченність цього страждання. Страх смерті змінюється страхом життя.

Здорові люди менш схильні до самогубства, ніж хронічно хворі. Особливо це стосується літніх людей, що страждають на хронічні хвороби, чи людей, що вважають, що вони серйозно хворі.

Імовірність соціально-психологічної дезадаптації особистості об'єктивно підвищується в періоди соціально-економічної нестабільності в суспільстві, що знаходить безстороннє відображення у статистиці самогубств. Особистість в екстремальних умовах по-різному поводить себе в кожній окремій ситуації. Це залежить, з одного боку, від сили діючих соціальних факторів, з іншого боку – від особистості, що реагує на ці об'єктивні труднощі.

Не пристосованими до такої зміни ситуації виявляються соціально незахищені і ті, хто більше за інших схильний до депресії, пригніченості, у кого легко виникає почуття безнадійності, хто більше за інших уразливий, схильний до стресу, імпульсивний, залежний від оточуючих, невпевнений у собі, схильний до сумнівів.

В основі самогубств серед військово-

службовців строкової служби, на думку дослідників, лежить неадекватна тактика пристосування до специфічних умов життя у військовому колективі (суворий армійський розклад, фізичні навантаження, обмеження особистої волі, замкненість військового колективу при високій імовірності такого негативного явища, як «дідівщина», коли самоствердження деяких військовослужбовців відбувається із застосуванням фізичної сили, морально-психологічного пресингу).

Родина в розвитку суїцидальної поведінки особистості відіграє велику роль. Вона є динамічним утворенням, у ній відбуваються різні зміни, що відображаються і на системі спілкування. Змінюється статус членів сімейної групи, наприклад, діти в процесі свого розвитку отримують певний соціальний статус, починають відігравати нові соціальні ролі, орієнтуються на створення власної родини. Зміна в системі сімейного спілкування може відбуватися також і під впливом погіршення зовнішніх умов, і тоді, коли заплановані для очікувані позитивні зміни не настають. Ступінь психологічного захисту членів різних родин відрізняється. Так, про слабкий психологічний захист родини можна говорити в таких випадках:

1) коли дезадаптований хто-небудь із членів родини, тобто він «не вписується» в родину і його не влаштовує ставлення до нього інших членів родини та його сімейний статус;

2) коли сама сім'я дезадаптована щодо суспільства (родини, які ведуть асоціальний спосіб життя; родини, в яких дорослі страждають на хронічні захворювання, наприклад, психічні).

Міжособистісні конфлікти в сім'ї, у процесі яких зіштовхуються інтереси, потреби і цілі членів родини, є одним із приводів, на який указують суїциденти як на підставу для замаху на власне життя.

Можна виділити такі групи мотивів суїциду:

1) особисті сімейні конфлікти:

– несправедливе ставлення (образи, звинувачення, приниження) з боку родичів та оточуючих;

– ревності, подружня зрада, розлучення;

– утрата «значущого іншого», хвороба, розлучення;

– перешкоди до задоволення ситуаційної актуальної потреби;

– незадоволеність поведінкою й особистими якостями «значущих інших»;

– самотність, зміна звичного стереотипу життя, соціальна ізоляція;

– нещасне кохання;

– нестача уваги, турботи з боку оточуючих;

– статева неспроможність;

2) стан психічного здоров'я:

– реальні конфлікти у психічно хворих;

– патологічні мотивування;

– постановка психіатричного діагнозу;

3) стан фізичного здоров'я:

– соматичні захворювання, фізичні страждання;

– каліцтва;

4) конфлікти, пов'язані з антисоціальною поведінкою суїцидента:

– побоювання судової відповідальності;

– страх іншого покарання чи ганьби;

– самоосуд за непорядний учинок.

5) конфлікти в професійній або навчальній сфері:

– невдачі на роботі або в навчанні, зниження престижу;

– несправедливі вимоги до виконання професійних чи навчальних обов'язків;

6) матеріально-побутові труднощі;

7) інші мотиви і приводи.

Треба підкреслити, що в суїциденті тепер схильні вбачати не стільки порушника суспільних норм, скільки жертву ситуації: до нього виявляють більше терпимості, розуміння, співчуття. Сам феномен суїцидальної поведінки розглядається як безумовно негативне явище, а дослідження його в рамках СПЕ робить внесок у теорію, проблеми і профілактику суїциду.

Надійшла до редколегії 20.06.2009

Анотації

Даний вид судово-психологічної експертизи (СПЕ) можна віднести до найбільш складних і відповідальних, тому що експерти позбавлені можливості проведення очного експериментально-психологічного обстеження. Людини вже немає серед живих, але постає завдання відтворити її «психологічний портрет», «особливості» її особистості, стійкі мотиви поведінки, інтереси, ціннісні орієнтації, охарактеризувати емоційно-вольову сферу і можливості інтелекту, розглянути коло міжособистісних стосунків і способи вирішення конфліктів, що виникали.

Данный вид судебно-психологической экспертизы (СПЭ) можно отнести к наиболее сложным и ответственным, так как эксперты лишены возможности проведения очного экспериментально-психологического обследования. Человека уже нет в живых, но стоит задача воспроизвести его «психологический портрет», «особенности» его личности, стойкие мотивы поведения, интересы, ценностные ориентации, охарактеризовать эмоционально-волевую сферу и возможности интеллекта, рассмотреть круг межличностных отношений и способы разрешения возникающих конфликтов.

The given kind of judicial-psychological expertise (JPE) is possible to attribute to more composite and accountable, as the experts refused of realization direct experimentally-psychological examination. The person already no in alive, but there is a problem of reproduction of his «psychological portrait», «features» of his person, non-perishable motives of behaviour, concerns, valuable orientations, to describe an emotional-strong-willed orb and capabilities of intellect, to consider a circle of interpersonal attitudes and ways of the solution of the arising conflicts.

УДК 159.9 (075)

П. В. МАКАРЕНКО,

*кандидат психологічних наук, доцент
начальник кафедри прикладної психології,*

Харківського національного університету внутрішніх справ

М. І. ПРАСОЛ,

*викладач кафедри загальної психології та педагогіки
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ БАТЬКІВСТВА ТА МАТЕРИНЬСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Родина – це мала соціальна група, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на інституті подружжя та родинних зв'язках, стосунках між чоловіком та жінкою, батьками та дітьми, братами та сестрами й іншими родичами, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Одна з найважливіших функцій родини – виховна; вона задовольняє індивідуальні потреби чоловіка та жінки в батьківстві та материнстві, в контактах із дітьми та їх вихованні. У сучасній вітчизняній психологічній науці прийнято вва-

жати, що батьківство – це соціально-психологічний феномен, який становить собою емоційно-оцінну та емоційно забарвлену сукупність знань, уявлень і переконань щодо себе як одного з батьків, що реалізується в усіх проявах поведінкового складника батьківства [1]. Батьківство є базовим життєвим призначенням, важливим станом та значущою соціально-психологічною функцією кожної людини. Якість цих проявів, їх соціально-психологічні та педагогічні наслідки мають дуже велике значення. Те, від чого